

УДК 811.134.2:81'374

Глуцук-Олея Г. І.

ЕВОЛЮЦІЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ У ДЕЯКИХ МОВАХ РОМАНСЬКОГО АРЕАЛУ

Стаття присвячена дослідженню розвитку категорії заперечення у деяких романських мовах (італійській, французькій, португальській, каталанській, румунській), передусім різних заперечних засобів: заперечних часток, займенників, прислівників.

Ключові слова: заперечення, заперечні засоби, типи заперечення еволюція, романські мови.

Глуцук-Олея А. И. Эволюция отрицания в некоторых языках романского ареала. – Статья.

Статья посвящена исследованию развития категории отрицания в некоторых романских языках (итальянском, французском, португальском, каталанском, румынском) прежде всего отрицательных средств: отрицательных частиц, местоимений, наречий.

Ключевые слова: отрицание, средства отрицания, типы отрицания, эволюция, романские языки.

Glushchuk-Oleia G. I. The evolution of negation in some languages of roman area. – Article.

The article examine the evolution of category of negation in some Romance languages (Italian, French, Portuguese, Catalan, Rumanian), especially of various means of negation: negative particles, pronouns, ad verbs. The comparative historical analysis leads us to focus in the first instance on the languages of Roman area.

Key words: negation, means of negation, types of negation, evolution, European, Romance languages.

Романські мови періоду середньовіччя зберегли структуру заперечення розмовної і пізньої латини. Середньовічний тип заперечення, успадкований із пізньої латини, починаючи із творів Петронія, у яких в одних випадках вживалися два морфологічно заперечних слова, в інших – заперечна частка з невизначеним займенником, поширився на романські мови того часу. Іспанська, наприклад, тяжіє до інтенсифікації заперечення, до розвитку слів із заперечною семантикою на основі семантично нейтральних, а також виразів-мініматорів та негативних полярних елементів. Отже, метою нашої наукової розвідки є вивчення еволюції категорії заперечення у мовах романського ареалу.

На кожній території романського ареалу поступово починають з'являтися нові неозначені займенники, прислівники і заперечні сполучники на основі слів, які функціонували посилювачами заперечення. Але, незважаючи на це, деякі латинські заперечення зберігаються. Це, наприклад, стосується форм *nunquam* на Піренейському півострові та на півдні Франції, *nullus* на заході Іберійського півострова, Франції та Італії. В іспанській мові передбачалося на тільки збереження заперечного значення цих займенників, але й їхньої синтаксичної властивості, через що вони не займали позицію поряд із іншим запереченням у переддієслівній позиції. Те ж саме відбувається у цей період і в інших мовах Романії: у галісійсько-португальській (*nunca foy mal nenhum moor*), каталанській (*ja son estats qui nunca't sentieren*) і окситанській (*disquel'apresa, miia nonqua la te*) [14, 13]. Виключна синтактика прислівника *nunquam* робить його відмінним від інших заперечних одиниць, які розташовувалися у структурах із подвійним перед дієслівним запереченням, еквівалентних середньовічному типу іспанського заперечення [10; 14]. І дійсно, такі структури є

нормативними по всьому Іберійському півострову, зокрема в іспанській, галісійсько-португальській, французькій і провансальській [15, 1230].

Натомість, ситуація в *італійській* мові дещо відмінна: наявність заперечення середньовічного типу (подвійне придієслівне заперечення) було поширене на півночі, особливо, у гало-італійських діалектах. У центральних та південних діалектах та в сардинській мові подвійне переддієслівне заперечення зникає у часи появи перших писемних пам'яток та зустрічається спорадично. В інших, уже згаданих мовах, поряд із подвійним запереченням перед дієсловом, заперечна частка, зазвичай, опускалася [14, 17]: *Se abba dessor molinos neuna persona daue su cursu suo levet*. Складність визначення типів заперечення на Апеннінському півострові пояснюється великою кількістю діалектів, які різняться між собою: це гало-італійський чи гало-романські (на півдні Італії: п'ємонтський, ломбардський та лігурійський), північно-східні (венеційський та еміліанський від Болоньї до Адріатики) та центрально-південні [4, 19]. Наприклад, вони різняться, навіть, у вираженні загального придієслівного заперечення [13, 78-79]: а) Італійська: *non dormiro*; б) лігурійська: *nu durmio*; в) еміліанська (сучасна): *a n dorum briza*; д) п'ємонтська: *durmira nen*; е) ломбардська: *dormaro no*.

Для гало-італійської групи південних діалектів існує багато прикладів подвійного переддієслівного і поствербального заперечення у період середньовіччя і, якнайменше, до XVIII ст., і нормативними вважаються речення типу [14, 12]: *Nissunomnol devriavoler ni desirar*. П'ємонтська і ломбардська представляють давню тенденцію розвитку посилення заперечення, і, поступово, опущення заперечної придієслівної частки, у чому вони мають схожість із сучасною французькою мовою, у якій займенники і прийменники із

заперечним значенням не супроводжуються жодним іншим заперечним маркером [4, 20], наприклад: п'єм. – *dörmtu mai*; ломб. – *capissi miga*.

Північно-східні діалекти представляють найбільш ясну ситуацію у розвитку заперечення серед італійських діалектів – як у середньовіччі так і на сьогодні вживається структура подвійного переддієслівного заперечення. У центрально-південних діалектах, за дослідженнями Р. Познер [14], конструкції середньовічного типу заперечення були найбільш рідкісними. У тосканській мові і в літературній італійській середньовічного періоду відомості про типи заперечення вельми сплутані та суперечливі, що можна пояснити впливом північних та південних територій. Але, все ж таки протягом XII–XIII ст. подвійне заперечення перед дієсловом було вельми поширеним явищем.

У XIV ст. в Італії заперечення сучасного типу отримало поширення, заперечні слова: *nessuno, nimo, niente, nulla*, які вживали часто Данте і Боккаччо, могли з'являтися у реченні із заперечною часткою і без неї [13, 83; 14, 21]. Поряд із ними *mai*, етимологічно не заперечне, до XV ст. у позиції перед дієсловом супроводжувалося *non*. Південні італійські діалекти, порівняно з іншими, починаючи з XIV ст., проявляли активну тенденцію до посилення заперечення, характеризувалися не тільки силабічним і вокалічним послабленням *non* → *no, ne, n*, а й розвитком клітиків, насамперед, придієслівних (*preverbal clitic elements*) [13, 84].

Серед романських мов **французька** представляє найбільш варіативні характеристики у вираженні заперечення. Вживання форм французького заперечення є особливо цікавим: *Je n'ai rien entendu; je n'ai vu personne; je n'e nveux pas etc.*, перенесення заперечного значення у французькій мові на підмет або додаток, чи на слово, яке позначає міру, є повним лише в літературній мові для слів: *personne, rien, jamais, aucun, guère, pas, point*, які слугують тільки для відповіді на запитання (*Qui le sait? Personne*); водночас у розмовній мові частка *ne* зазвичай опускається [6, 179].

Уже із давньої французької помітно відмінні риси від інших представників романської групи. Спочатку структура заперечення мала схожість із сучасними романськими мовами: частка *ne* комбінувалася із відповідними займенниками і прислівниками: *nul, nient, nesun, etc.* – дериватами з вульгарної латини, а із часом *personne, aucun(e), rien, jamais, etc.*, чие негативне значення залежало саме від наявності *ne*. Це пов'язано із фонетичним послабленням первісної латинської заперечної частки *non* → *ne*, яка почала тяжити до посилення і поступово витіснялася словами, розташованими після дієслова, так названими Л. Теньєром, форклусивами (*forclusifs*) або підсилювачами заперечення [18, 227], які граматизувалися, особливо це стосується *pas*. Ці процеси можна описати так:

0. [латина] *non dico* – придієслівне заперечення;
1. *je ne dis* – придієслівне заперечення фонетично скорочене;

2. *je ne dis (pas)* – придієслівне заперечення додатково супроводжується після дієслівним елементом;

3. *je ne dis pas* – післядієслівний елемент граматикалізується як частина переривчатого заперечення, що охоплює дієслово

4. *je(ne) dis pas* – діюче придієслівне заперечення стає вибіркоким;

5. [майбутня французька] *je dis pas* – заперечення стає післядієслівним).

Із опущенням або втратою заперечного експонента значення вищезгаданих слів із посиленого змінюється на власне заперечне, насамперед без наявності дієслова (*Pas de dou re; Jamais de la vie*) [1, 388], навіть існує цілковита можливість зникнення *ne* як частини французького заперечення, що демонструє низка певних сучасних лексичних зворотів, передусім, у коротких репліках-висловленнях [4, 15; 12, 68]:

Pourquoi pas? Pas du tout!

Qui t'a vu? – Personne!

Qu'est-ce que tu as vu? – Rien!

Проте М.-Б. Мозенгард Гансен наводить якнайменше два фактори, за якими може уповільнитися або, навіть, призупинитися процес зникнення *ne* [12, 66]: по-перше, багато вчених зазначають, що вживання та збереження у мовленні цього заперечного експонента є навмисним і стилістичним та корелює із іншими стилістичними маркерами, наприклад, у виховних та релігійних текстах; по-друге, є цілковито можливим, що *ne* може виконувати прагматичні функції у сучасній французькій мові, порівняно із нейтральним після дієслівним *pas*. Такий розвиток може представляти випадок прагматизації, що внутрішньо зберігає концептуальне значення, але граматично все більш застаріває; хоча таке набуття нової функції перед дієслівного *ne* може запобігати припиненню циклу заперечення у традиційному розумінні, натомість виходячи із прагматичного аналізу заперечення у середньовічній французькій мові за запропонованим розвитком, діахронічний цикл розділився б на обов'язковий граматичний та додатковий прагматичний [12, 67].

Повертаючись до фонетичного послаблення первісного заперечного експонента, не можна оминати факти, що у давніх текстах *non* вживалося як стандартне заперечення переважно зі службовими дієсловами *estre, avoir, fair*. Такі випадки вживання *non* скорочуються у середньовічній французькій і повністю зникають у класичній. Окрім цієї форми заперечення була поширена проміжна форма *nen* (до XII ст.), яка розглядалася як фонетичний варіант *ne*. До того ж, *non* і *ne* у давньофранцузькій мали чіткі межі

використання: *non* заперечувало об'єктивно слово або ціле речення, згодом втратило домінуючу роль через частотність використання підсилювача *ne*, а відтак використовувалася для заперечення висловлення, *ne* заперечувало суб'єктивно для вираження незгоди, волі, сумніву, наміру, бажання [2, 215; 3, 400]. Коли *ne* зливалось із займенниками, залежно від позиції у реченні, утворювалися форми *nel*, *nes*, *net*, які мали свою сферу використання і проіснували до XVI ст. Взагалі, розвиток французької заперечної частки виглядав так: *non* > *nen* > *ne*; відмічається також, що у період середньовіччя у центральних та північних регіонах Франції ці три форми чергувалися з *nun*, *ni*, причому ці два варіанти існують сьогодні в астурійській мові або «бавбле». Такі форми є результатом загальної тенденції діалекту, коли *-o-* перекривається *-u-*, та *-lo* пускається, якщо наступне слово починається із голосної [8, 78].

Незважаючи на поступове фонетичне послаблення, *ne* продовжувало вживатися як одиничне заперечення протягом століть без посилюючого елемента [12, 54]: *...les connins ne touchent aux raisins*. До того ж, згідно з Ф. Мартіне та Р. Мажоне, *ne* стало ненаголошеним лише наприкінці середньовічного періоду у французькій, а викреслювання його із сучасної розмовної французької не може бути поясненням для того часу. Інші романські мови, у яких латинське *non* зовсім не було фонетично редуковане (італійська) чи було скорочено не такою мірою, як у французькій (каталанська), не розвивали форми посилення заперечення саме як альтернативу простої перед дієслівної негації, хоча власне посилення заперечення було відмічено у латині іще в докласичному періоді, навіть у комедіях Плавта [12, 55]. У сучасній французькій мові збереглися архаїчні конструкції з *ne explétif* (експлетивне заперечення), які не відповідають первинному заперечному значенню, тобто йдеться про одну частку *ne* із різними функціональними призначеннями [19, 17-18], а також лімітуюча конструкція *ne + que* [2, 218; 3, 400].

Розглядаючи еволюцію романського заперечення із позицій циклу О. Есперсена, враховувалася можливість деяких післядієслівних посилювачів забирати функцію заперечного маркера. Насамперед це стосується мов із послабленим заперечним експонентом, що, без сумніву, є важливою зміною порівняно із сильною перед дієслівною позицією, починаючи із народної латини. Така інновація з'явилася у різних варіантах романських мов наприкінці середньовіччя [14; 16, 88]. Є вельми вірогідним, що у французькій раніше за інші мови сформувалося складне реченнєве заперечення із заперечною часткою і післядієслівним елементом, який у сучасній французькій є повнозначним заперечним маркером. Такі ж зміни на сьогодні спостерігаються в окситанських діалектах на півдні Франції, у яких спочатку з'явилося склад-

не заперечення із *pas* та *ges*, а поступово почався процес опускання заперечного експонента, який досі остаточно не завершився, оскільки існують інші варіанти мовлення, у яких він зберігається (гасконський), у яких заперечення тільки післядієслівне (провансальський), і в яких співіснують обидві схеми заперечення (лангедокські діалекти) [16, 24]. Франко-провансальські і гало-італійські діалекти, особливо ломбардський і п'ємонтський, показують ідентичну тенденцію із XVIII ст., і, розвинувши схему складного типу заперечення із поширеною кількістю форклусивів (*nei*, *nen*, *pa*, *pā*, *mia*, *minga*) для кожного діалекту, на сьогодні майже всі вони вживають тип після дієслівного заперечення [15, 1238]. Остаточно ця схема затвердилася також у західних ретороманських діалектах, у яких із XVII–XVIII і до сьогодні вживаються такі посилювачі заперечення *buka*, *beka*, *betg*, *bretga*, *brich* без заперечного експонента [16, 24]: *jeu sai buc(a)*.

Португальська мова, за визначенням А. М. Мартінс, довела до кінця синтаксичну і лексичну еволюцію заперечних слів: несумісним є вживання заперечної частки із заперечними словами у перед дієслівній позиції навіть у модальних контекстах [10]. У **галісійсько-португальському** варіанті періоду середньовіччя, подібно до іспанської, вживалися такі заперечні слова: *nenhum*, *nenhures*, *nada*, *ninguet*, *nulha*, *rem*, окрім *nunca* і *jamais*. На випадки вживання перед дієслівного заперечного слова без заперечної частки багате «*Cancionero General*», які у прозі з'являються починаючи з XV ст. Вибіркове вживання двох типів заперечення, складного та простого перед дієслівного, протрималося включно до XVI ст., у якому тип заперечення остаточно оформився як сучасний, властивий португальській мові на сьогодні. Поза Португалією частково можуть зберігатися середньовічні схеми у розмовній галісійській, а також у бразильському варіанті португальської [4, 16]: *ninguet nao viu*, пояснення чого полягає у залишках мови колонізаторів XVI ст., які збереглися у віддалених територіях. У розмовній мові бразильців часто зустрічається подвійне заперечення, коли слова із заперечною семантикою розташовуються по обидва боки дієслова-присудка (*Eu não quero, não*), хоча це не є граматично обов'язковим для португальської мови (*Não quero*), як, наприклад, для французької (*Je ne chante pas*). Повтор заперечення у бразильському варіанті не додає інформативності висловленню. *Não sei, não* відрізняється від фраз *Não sei nada / Não sei nada disso* тим, що вона може вказувати на розгубленість мовця, здивування, небажання чи неможливість уточнення подробиць, невпевненість у правоті, натомість інші фрази вказуватимуть на незнання певного об'єму інформації, про яку йдеться. Указане дублювання заперечення розглядається О. Есперсеном як техніка емпізи, яка створює

підсилений негативний ефект [9, 71]. Такий тип подвійного заперечення є власне бразильським феноменом, який не притаманний піренейському варіанту, котрий можна розглядати як особливості реалізації мовної системи. Сучасні заперечні слова португальської мови вживаються виключно як терміни сильної негативної полярності [10, 203]: *Não chegou ninguém*. В принципі, порівняно з іспанською, еволюція у португальській протікала більш повільно [4, 16; 14, 15; 15, 1235], і, навіть, досі залишки конструкцій середньовічного типу зберігаються у діалектичному варіанті європейської португальської мови.

Стосовно **каталанської** мови, одним із найвідоміших на сьогодні дослідників заперечення у ній є Ж. Сола, який дослідив його діахронічний аспект, спираючись на тексти XII–XV ст. [17], і визначив, що заперечні слова можна розділити на два класи залежно від можливостей сумісного вживання із заперечною часткою: а) *ningu(n), nul, cap, jamai, jamés, anc, mai, unqua, nunca*: у пере дієслівній позиції із часом вони абсорбують заперечну частку *no*, за виключенням *nin cai cap*, які із ним не вживалися; б) *res, gens, enlloc* вживалися разом із заперечною часткою, оскільки самі по собі вони сприймалися як позитивні, у XVI–XVIII ст. вони також поглинули частку *no*, і в текстах XIX ст. усі заперечні слова вживалися як іспанські того часу [15, 1234]. Проте реформи другої половини XIX ст., викладені П. Фабра у *Gramàtica catalana*, закликали до вживання подвійного заперечення, повертаючись до середньовічного типу; прислівники *ningú, cap, res, gens, mai, enlloc*, як і *tompos* і *en ta vida* за граматики, незважаючи на опущення *no* у мовленні, мають вживатися із ним [7, 105–107]. Внаслідок цього в сучасній каталанській мові ситуація нормативного і розмовного вживання заперечення є нестійкою: граматично вірним вважається подвійне перед дієслівне заперечення, оскільки вірогідною є точка зору, що схеми заперечення, у яких заперечна частка опускається (перехід до нового сучасного типу) може бути прямим впливом кастильської (іспанської) мови [4, 18; 15, 1234]. Мовці, натомість, можуть обходитися без *no* [7, 107; 11, 57]:

Ningú NO ens ha vist → *Ningú ens ha vist*
Mai NO diuen el que pensen → *Mai diuen el que pensen*
Tampoc NO vindrà → *Tampoc vindrà*
En ta vida NO faràs → *En ta vida faràs*.

До того ж, у каталанській мові є конструкція *no + verbo + pas*: *no sabrem pas on anar*, проте вона не досягла ступені автоматизації, порівняно з французькою, оскільки в каталанській наяв-

ність *pas* надає заперечному реченню емоційний характер. Щодо самої заперечної частки *no*, то вона, як і в іспанській мові, має чітко визначену переддієслівну позицію, а у певних діалектах каталанської розрізняється фонетично: *no* може вимовлятися з *-o* відкритою і з *-o* закритою [11, 52]. У сучасній **румунській** мові просте заперечення реалізується заперечним експонентом *nu*: *el nu este aici, nu intrați*, а заперечні займенники *nimeni, nimic, niciun* та прислівники *niciodată* та *niciicînd* утворюють схеми подвійного (кумулятивного) заперечення [4, 22]:

перед дієслівне заперечення:	після дієслівне заперечення:
Nimic nu știa	Nu știa nimic
Pe nimeni nu cunoștea	Nu cunoștea pe nimeni
Nici un amic nu are	N-are nici un amic

Приклади із першої колонки подібні до ситуації середньовічного типу заперечення іспанської й інших романських мов, але цікавим видається те, що румунській властивий не тільки такий тип заперечення: у перших румунських текстах XVI ст., які, у переважній більшості, є перекладами релігійних слов'янських текстів, зустрічаються численні приклади вживання перед дієслівних заперечних конструкцій, що відповідають середньовічному типу, і речення із простим запереченням, на кшталт сучасного [15, 1239]. Так, заперечні слова (*nemica, nimenea, niciunul, niciodată*) могли передувати дієслову із заперечною часткою *nu* і вживатися без неї [4, 22]: а) *Nimeea nu se poate spasi*; б) *Nemunui să fie acoperită*. Просте заперечення давньої румунської має певні спільні риси з центральними і південними італійськими діалектами, і досі можна знайти приклади вживання одиничного заперечення, майже виключно *nici*, у фольклорних текстах і текстах XVII, XVIII і XIX ст. [5]. Подальший розвиток подвійного заперечення у румунській, специфічні властивості заперечних слів на сьогодні пояснюється як результат впливу слов'янських мов.

Таким чином можна підсумувати, що повний цикл розвитку, тобто вживання після дієслівного заперечення, серед інших романських мов, пройшла французька мова, проте не можна стверджувати, що схема остаточно закріпилася і розвиток заперечення у французькій дійшов кінця. Розвиток заперечення в іспанській мові ми розглянемо окремо.

Література

1. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен ; пер. с англ. В.В. Пассека и С.П. Сафроновой. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 404 с.
2. Фенюк Л.Д. Еволюція заперечної частки *ne* у французькій мові / Л.Д. Фенюк // *Studia linguistica*. – 2012. – № 6. – С. 213–219.

3. Фенюк Л.Д. Способи вираження категорії заперечення у французькій мові / Л.Д. Фенюк // Наукові записки. Серія «Філологічна». – 2009. – Вип. 11. – С. 400–404.
4. Camus B.B. Negación doble en la Romania: un cambio sintáctico / B.B. Camus [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://revistas.ucm.es/index.php/RFRM/article/viewFile/RFRM8788110011A/13027>.
5. Ciompec G. Observații asupra exprimării negației în limba română din sec. al XVI lea – XVIII lea / G. Ciompec // Studii și cercetări lingvistice. – 1969. – № 20/2. – P. 197–209.
6. Cirot G. La negación en español antiguo, con referencias a otros idiomas, por E.L. Llorens / C. Georges // Bulletin Hispanique. – 1932. – № 34-2. – P. 179–181.
7. Fabra P. Gramàtica catalana / P. Fabra. – Barcelona : Institut d'Estudis Catalans, 2006. – 146 p.
8. García Valdés C. Algunos aspectos de la negación en asturiano / C. García Valdés // Estudios y trabajos del Seminario de Llingua Asturiana II. – Asturias : Universidá d'Uviu, 1979. – P. 77–84.
9. Jespersen O. Negation in English and other languages / O. Jespersen. – København : Bianco Lunos Bogtrykkeri, 1917. – 151 p.
10. Martins A.M. Aspectos da negação na história das línguas românicas (Danature zadenpalavras como nenhum, nada, nindué) / A.M. Martins // Actas do XII Encontro da Associação Portuguesa de Linguística / ed. I. Castro. – Lisboa : Associação Portuguesa de Linguística, 1996. – P. 179–210.
11. Morant i Marco R. La negación en catalán / R. Morant i Marco. – Valencia : Universitat, Departament de Teoria dels Llenguatges, 1993. – 248 p.
12. Mosegaard Hansen M.-B. Negation in the history of French / M.-B. Mosegaard Hansen // The History of Negation in the Languages of Europe and the Mediterranean / ed. by D. Willis, Ch. Lucas and A. Breitbarth. – New York : Oxford University Press, 2013. – P. 51–76.
13. Parry M. Negation in the history of Italo-Romance / M. Parry // The History of Negation in the Languages of Europe and the Mediterranean / ed. by D. Willis, Ch. Lucas and A. Breitbarth. – New York : Oxford University Press, 2013. – P. 77–118.
14. Posner R. Double negative, negative polarity and negative incorporation in Romance: A historical and comparative view / R. Posner // Transactions of the Philological Society. – 1984. – № 82(1). – P. 1–26.
15. Sintaxis histórica de la lengua española. Primera parte: La frase verbal / Fondo de Cultura Económica. – México : FCE ; UAM. – 2006. – Vol. 1. – 1404 p.
16. Schwegler A. Word-order changes in predicate negation strategies in Romance languages / A. Schwegler // Diachronica / ed. J. Benjamins. – 1988. – Vol. 5. – P. 21–58.
17. Solà J. Problemática actual de la lengua catalana: La negación / J. Solà. – Barcelona : Universitat de Barcelona, 1971. – 449 p.
18. Tesnière L. Elementos de sintaxis estructural / L. Tesnière ; traduc. de E. Diamante. – Madrid : Gredos, 1994. – 660 p.
19. Vázquez Molina J.F. La negación expletiva en francés. Un estudio argumentativo / J.F. Vázquez Molina. – Oviedo : Universidad de Oviedo, 2002. – 498 p.